

Pietizmus v politickom myslení na Slovensku (do synody v Ružomberku v roku 1707)

Milan Čáky

Resumé français

Dans cette thèse l' autor analyse l' histoire du piétisme en Slovaquie depuis deuxième partie de 17ième siècle. Le piétisme comme la pensée religieuse est née en Allemagne et son influence en territoire de la Slovaquie nous pouvons remarquer dès années 1650, apporté par les étudiants slovaques aux universités en Allemagne, surtout à Halle, qui étaient sous influence de August Herman Franke. Piétisme slovaque avait surtout un caractère religieux, dans sa première phase, et on ne peut pas y trouver les idées politiques. L' année décisive du piétisme slovaque est 1707, quand à Ružomberok, ville slovaque, a été la session extraordinaire des évangéliques slovaques. Dans cette année-là Daniel Krman a interdit le piétisme et pensé piétistique dans la religion évangélique slovaque.

Historické podmienky vzniku pietizmu ako nábožensko-mysliteľského smeru.

Reformačné úsilie v krajinách Európy prinieslo nový obrat v dejinách kresťanstva, nové definovanie a obnovenie cirkevnej vierouky. V katolíckej cirkvi ju pevne ustálil Tridentský koncil. Hoci sa duchovný život na pôde rímskokatolíckej cirkvi v západnej Európe zdal jednotným, aj tu prichádza k formovaniu odporu, síce jemne formulovanému, proti *mŕtvej litere, proti „záslužníctvu“, rozumovému chápaniu viery a skostnatenosti ducha*. Iperský biskup Cornelius Jansenius sa znovu vracia k učeniu sv. Augustína, zdôrazňujúc citový vzťah k svätému písmu proti zmeraveniu v náukovej oblasti, pričom vyzdvihoval jeho myšlienky o *božej láske a milosť vykúpenia*. Myšlienky *zvrúcnenia* katolíckej vierouky hlásal vo Francúzsku v škole Port-Royale významný matematik *Blaise Pascal (1623-1662)*, spolu so svojimi prívržencami a vyjadroval odpor predovšetkým proti jezuitom.

Reformácia mala do „veľkého myšlienkového hľadania“ doniesť nový obrat, zdôrazniť čistotu duchovného života, opierajúcu sa o Bibliu, vyzdvihnúť *„božiu milosť a zhodu mravnosti s učením“*, *„cenu osobnosti“*. Priniesla stabilizovanie cirkevnej vierouky,

spojenú so vznikom protestantských cirkví v niektorých európskych krajinách. Hoci Martin Luther sa snažil o zdôrazňovanie duchovnej a citovej stránky náboženstva (*pokánie a milosť božia*), pomery v protestantských cirkvách v tomto období, najmä v kalvínskej cirkvi, ale i v luteránstve, viedli pod vplyvom švajčiarskeho kňaza a mysliteľa Jeana Calvina (v slovenskom názve Jána Kalvína) k „*presnému ustáleniu cirkevného učenia*“, a to aj pod vplyvom ortodoxného učenia katolíckej cirkvi. Ako uvádza Ján Ďurovič, „*v protestantských cirkvách prišlo k tuhému zápasu, najmä medzi dvoma hlavnými prúdmi reformácie, Lutherovou a Kalvínovou*“, ktorý sa odrazil i v pomeroch Uhorska (a teda aj na území Slovenska), „*pričom na oboch stranách snaha viedla k presnému, až meravému kodifikovaniu cirkevných náuk*“. Ďurovič, Ján: *Slovenský pietizmus*, *Historica Slovaca*, III/IV, 1945-1946, s.166). Ortodoxné náboženské teórie v európskom protestantizme viedli neustály myšlienkový zápas s rozličnými náboženskými smermi (napríklad učenie Osianderovo, Falciovo) a proti odstredivým náboženským snahám.

Tento zápas sa najskôr a najmarkantnejšie prejavil v Anglicku, kde náboženská ortodoxia bola neznášateľná a nemilosrdná. Jej nositeľmi boli predovšetkým predstavitelia svetských vrstiev, vyšších stavov anglickej spoločnosti a neskôr i meštianstva. V Anglicku, kde sa pevne zakorenili tradície parlamentarizmu a myšlienky prirodzeného práva, stará anglikánska cirkev viedla ostré teoretické spory a politický boj s puritánstvom cirkvi reformovanej (kalvínskej). Náboženský i politický život významne ovplyvňovali filozofi Francis Bacon, Thomas Hobbes a John Lock, ktorí chceli stierať rozdiely medzi náboženstvami. Významný vplyv mali i *deisti*. Vo Francúzsku to bol predovšetkým racionalistický mysliteľ René Descartes.

Praxis pietatis

Náboženský život vo vtedajšom Anglicku bol najviac ovplyvnený myšlienkami biskupa Lewisa Baylyho a jeho knihou *Praxis pietatis*. Baylyho pietistické myšlienky si osvojovali predovšetkým holandskí a švajčiarski kalvíni. Vplyv jeho myšlienok (*dielo Praxis pietatis vyšlo v niekoľkých desiatkach vydaní v rôznych európskych krajinách – pozn. autora*) na obe protestantské krajiny bol evidentný a prejavoval sa v odpore proti dogmatickosti a skostnatenosti cirkvi, ktorú kritizovali aj holandskí a švajčiarski myslitelia, napríklad *Coccejus, Hugo Grotius*, ale aj *Voetius, Labadie, Gilbert*. Vystupovali proti *scholastickým rozumovým metódam*, za požiadavky *všeobecného kňazstva* a za *zriadenie presbyterstiev* ako volených zástupcov laikov v správe cirkevnej organizácie. (Pozri Ďurovič, J.: *c. d.*, s. 168)

Baylyho myšlienky sa do Uhorska dostávali predovšetkým prostredníctvom kalvínskych študentov. Najväčší ohlas mali medzi maďarskými kalvínmi. V maďarskej kalvínskej cirkvi pôsobili *Tolnay Dali János*, *Kecskeméty János*, *Otrokocsi Foris Ferenc*, *Apácsai Cseri János* (pozri bližšie prácu Font, Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és radikális pietizmus vonzásában, Szeged 2001*), ktorí pod vplyvom holandského mysliteľa *Coccejusa* sa snažili vyrovnáť sa s protikladom, týkajúcim sa vzťahu vedy a myslenia. Nemalú zásluhu na prenikaní myšlienok pietizmu do Uhorska mal i moravský exulant so slovenskými koreňmi Jan Amos Komenský, ktorému je treba v zápase o kresťanstvo a nové myslenie dať osobitné miesto. Komenský bol členom cirkvi Jednoty bratskej, ktorá inklinovala ku kalvínskemu mysleniu. Pretože študoval v kalvínskom prostredí v holandskom Utrechte, podrobne sa oboznámil s týmto učením. Odmietal každé ortodoxné učenie – katolícke, kalvínske či evanjelické. Bol spojivom medzi uhorskými a holandskými kalvínmi. Ako exulant a obeť náboženských vojen vystupoval za *zvrúcnené náboženstvo*, za *náboženstvo bez konfesiónálnych pút*, za *zblíženie sa všetkých kresťanov a vytvorenie novej kresťanskej Európy*. (Ďurovič, J.: c. d., s. 168) Preto aj jeho cesta a pobyt v Holandsku nebol náhodný, ale usmernený „*hlasom srdca a viery, príbuznosti myšlienok*“. Komenský preložil do českého jazyka Baylyho knihu *Praxis pietatis*, ktorá hlásala potrebu zbožnosti a cvičenia sa v nej, a prvý diel vydal v Levoči v roku 1633 (*II. diel v roku 1637 – podľa Veselý, Daniel: Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku, Tranoscius, Liptovský Mikuláš, s.226*), potom v roku 1674 v preklade slovakizovanej češtine, pričom táto kniha počas mnohých rokov významne ovplyvňovala zbožnosť na Slovensku. O tri roky neskôr, v roku 1636 ju do maďarského jazyka preložil *Pál Megyesi*, čím sa dostala i do povedomia maďarských kalvínov (*od roku 1636, od prvého vydania, za ďalších 50 rokov ju maďarskí kalvíni vydali sedemkrát*). Komenský svoje myšlienky šíril v Uhorsku i osobne, keď na pozvanie vdovy po Jurajovi I. Rákoczim *Lorantfy Zuzanny* pôsobil v Šarišskom Potoku (Sárosopataku).

Okrem prekladu *Praxis pietatis*, ktorou pripravoval pietizmu pôdu v Uhorsku, Komenský v snahe pomocou zbožnosti a vzdelanosti odstrániť rozpory vtedajšieho rozdeleného náboženského sveta napísal svoje dielo *Unum nesecarium, Pansofia* a práce z didaktiky, ktorými bol predchodcom pietistických pedagógov v Uhorsku. Jeho styky s protestantskými cirkvami mu umožnili v európskych rozmeroch úspešne vytvárať základňu pre zblížovanie cirkví a orientovať sa na *panirenické* ciele. Nielen jeho vnuk Daniel Jablonský, ale aj iní českí a moravskí exulanti, ktorých ovplyvnil nemecký pietizmus, pokračovali v duchu Komenského odkazu.

Pietizmus v Nemecku

Nemecký pietizmus vznikol 150 rokov po nemeckej reformácii - v druhej polovici 17. storočia v nemeckej evanjelickej cirkvi ako nový náboženský a duchovný prúd. Bol protestom proti ortodoxnému chápaniu luteránskeho učenia, ktoré až do najmenších podrobností na spôsob rímskej ortodoxie, proti ktorej Martin Luther bojoval, určovala prísne pravidlá náboženského i spoločenského života. Pre porušovania týchto pravidiel dokázala luteránska cirkev prenasledovať a odsudzovať veriacich, brániť rozvoju poznania. Najneznášanlivejšia bola práve v Sasku, kde, ako poznamenal Ján Ďurovič, bola „*najživšia pamiatka na Luthera, a neobyčajne zdôraznená jeho autorita*“, (Ďurovič, J.: c. d., s. 169), pričom práve Martin Luther ako reformátor neustále *zdôrazňoval potrebu zbožnosti, pokory, veriace srdce človeka a odpúšťajúcu božiu lásku (sola fide-sola gratia)*. Podľa Ďuroviča v pietizme je treba vidieť „*zákonité vlnenie duševného života, ktoré bolo reakciou na dobu ortodoxie...*“ v západnej (aj nemeckej) protestantskej cirkvi. (Ďurovič, J.: c. d., s.166). Považuje ho za „*uplatnenie myšlienok, ktoré sa odohrávajú v ríši ducha*“, teda takým, „*ktoré patria k atribútom duchovnej práce*“, vyrovnávajú vzájomným pôsobením. V tomto duchovnom vlnení podľa neho sa prejavuje najvyššia túžba človeka: „*nájsť cenu a zmocnenie svojho života v Bohu*“, čo podľa náboženskej terminológie znamená „*získať si časnú i večnú spásu*“, tak ako v politike, kde ideové zrážky „*sú možno najprudšie a sú spojené s túžbou po moci*, tak ako v hospodárstve, kde snaha po bohatstve prináša nové a nové hospodárske systémy, tak ako na poli vedy a umenia, kde túžba po sláve umožňuje uplatniť sa novým smerom“ . (Ďurovič, J.: c. d., s.165)

Nemecká evanjelická cirkev po období oslabovania reformačného nadšenia a reformačnej viery sa pietizmom snažila znovu definovať podstatu svojho učenia, vypracovať nový teologický systém a vnieŕ do jej ideovej strnulosti pozitívne prvky cirkevnej obrody s cieľom nielen si osvojiť základy evanjelia, ale vnímať ho i srdcom.

Pietizmus bol pôvodne bol výrazom protestu nemeckých mestských vrstiev proti feudálnym pomerom v novovekom Nemecku, ktoré brzdili výrobu a obchod. Počas svojej existencie v jeho radoch boli príslušníci všetkých sociálnych skupín nemeckej spoločnosti, stavov, vrstiev ľudu včítane vysokej šľachty. Svojím spôsobom bol i formou protestu proti nemeckej územnej a mocenskej rozdrobenosti, ktorá bola prekážkou obchodu a výroby. Z Nemecka sa rozšíril i do cirkví v ďalších krajinách Európy. Významný vplyv mal napríklad v holandskej kalvínskej cirkvi. Od začiatku svojho vzniku si toto myslenie osvojovali príslušníci všetkých sociálnych tried. Počas svojej existencie v 17. a 18. storočí bol reakciou na protestantskú scholastiku, proti povrchnému chápaniu protestantského náboženstva a

cirkvi. Reagoval i na vznik iných protestantských cirkví – napríklad metodistov, kvakerov a i. Preto z hľadiska cirkevných dejín pietizmus môžeme považovať, hodnotiť ako pokus prekonať nemeckú reformáciu novým pochopením Biblie a odmietaním náboženskej dogmatickosti. Bolo to prvé väčšie *prebudenecké hnutie*, ktoré vzniklo v luteránskych kruhoch v Nemecku. Názov „prebudenecké hnutie“ sa po prvýkrát uvádza v knihe *Dávida Hollaza*, evanjelického kňaza v Güntherbergu v roku 1751 v „*Die evangelische Gnadenordnung*“.

Pietizmus sa snažil sa prekonať reformáciu novým pochopením Biblie, pričom ideovo sa zameral proti jej autoritatívnemu výkladu. Zdôrazňoval, že pri štúdiu Svätého písma i pri jeho uplatňovaní v živote každý veriaci by mal mať k nemu (k Biblii) individuálny prístup, na základe ktorého by si vytváral vnútorne prežitý vzťah a tento vzťah by sa prenášal i na vzťah k Bohu. Uprednostňoval tak vo vzťahu k Bohu a Svätému písmu citovú stránku náboženstva pred rozumovou, zavrhol scholastické a dogmatické chápanie Svätého písma. Pretože sa objavil v protestantskej (najmä evanjelickej) cirkvi viacerých krajín, nadobudol nielen nadnárodný rozmer, ale i nadkonfesionálny charakter.

Pietizmus uprednostňovaním citovej stránky v náboženskom myslení zavrhol scholastiku, teologickú a filozofickú špekuláciu. Podporoval vznik moderných vied a požadoval, aby do vyučovania v školách boli zaradené praktické predmety, ktoré by napomáhali vzdelávaniu ľudu.

Vo vtedajšom, stredovekom Nemecku, ekonomicky málo rozvinutom, s nerozvinutou vedou začal sa pietizmus rozvíjať od konca 17. storočia do polovice 18. storočia a bol spojený s rozvojom nemeckého meštianstva. V Nemecku bol reakciou na katastrofálnu hospodársku situáciu, ktorá sa vytvorila po 30 ročnej vojne a reagoval na strnulosť protestantizmu, jeho premenu v bezduché „paragrafy“. Neviedol k sociálnym protestom, ako napríklad reformácia, ale orientoval na uzatváranie sa do sveta vnútorných ideí. Spoločenská i náboženská činnosť pietistov a pietizmu sa organizovala v pietistickej obci (*konvektikel*). Vystupovali proti ortodoxnému luteránstvu, zdôrazňujúc náboženský individualizmus s dôrazom na vnímanie a chápanie osobnosti človeka, čo bolo pokračovaním renesančných mysliteľských tradícií a späť s vývojom meštianstva. V posledných desaťročiach 17. storočia pietizmus sa stal v Nemecku opozičným hnutím proti krajinským protestantským cirkvám, zdôrazňujúc väčšiu cirkevnú samostatnosť od štátu. Pietizmus tým nadobúdal určité charakterové rysy formovania začiatkov nemeckého národného hnutia.

O oživenie nemeckej evanjelickej cirkvi v zbožnom duchu zásad Martina Luthera sa pokúšali už pred vznikom pietizmu niektorí členovia luteránskej cirkvi, napríklad náboženský

básnik *Paul Gerhard*, ďalej *Groszgebauer*, ktorý žiadal konanie zvláštnej pobožnosti pri Večeri Pánovej, ďalej profesor *Carpsov*, ktorý navrhoval vytváranie krúžkov zbožnosti. Najväčší vplyv v nemeckej cirkvi, od doby Martina Luthera, mal *Philipp Jacob Spener* (1635-1705), doktor teológie, najprv evanjelický farár a senior vo Frankfurte n/Mohanom. Spener začal v Nemecku propagovať myšlienky Martina Luthera v práve čase, keď „*uhasínal oheň reformačnej viery*“. Počas svojho pobytu vo Frankfurte n/Mohanom bol významne ovplyvnený blízkym holandským kalvínskym hnutím. Od roku 1686 pôsobil ako dvorný kazateľ v Drážďanoch, odkiaľ, po svojom odstránení, odišiel ako prepošt na pozvanie kalvínskeho dvora na evanjelickú farnosť do Berlína. Spener bol vzdelaným a rozhladeným človekom nielen vo veciach náboženskej vierouky. Udržiaval čulé styky s predstaviteľmi protestantského hnutia v európskych krajinách. Uvedomoval si odklon nemeckej evanjelickej cirkvi od pôvodných zásad reformácie, nedostatok citovej vrúcnosti v náboženskej vierouke a škodlivosť cirkevnej dogmatickosti, hoci presne definovanej. Aby dosiahol nápravu, urobil dva dôležité skutky:

1. Vydal svoj spis *Zbožné priania (Pia desideria, 1678)*, ktorým nielen urobil dôležitý krok k potrebnej zmene, ale vyvolal aj neobyčajný rozruch u kňazov, cirkevných hodnostárov a učencov. Jeho kniha je považovaná za začiatok pietizmu v Nemecku. Upozorňoval v nej, že v evanjelickej cirkvi v Nemecku sa vytvoril z duchovného stavu monopol, proti ktorému už predtým vystupoval reformátor Martin Luther, že všeobecné kňazstvo sa dostalo do úzadia, že odumiera náboženský život. Svoju kritiku pomerov v nemeckej evanjelickej cirkvi rozdelil do troch častí: V prvej časti svojej knihy ostro odsúdil chyby vrchnosti – sebeckto, svetácky život, cesaropopizmus (spájanie cirkevnej moci so svetskou), vystúpil proti chybám kňazov, kritizoval nedostatočnú výchovu a pripravenosť kňazov, absenciu schopnosti sebazaprenia; cirkevným organizáciám a domácnostiam veriacich i jednotlivcom všeobecne vytykal nedostatok zbožnosti a hriechy v duchovnom živote. V druhej časti vyzdvihol vysoký ideál *cirkevného a náboženského života kresťanov*. V tretej časti navrhoval možné cesty nápravy, a to podľa zásady *všetko postaviť na Svätom Písme, vrátiť sa k Martinovi Lutherovi, čítať Sväté Písmo i doma vytvárať krúžky zbožných jednotlivcov, ktorí sú si navzájom blízki (collegia pietatis)*. Podľa neho pravoverné kresťanstvo sa dokazuje v praktickom živote kresťana. Vychádzajúc z tejto zásady zdôrazňoval, že len vedomosťami z evanjelia, znalosťami biblie a kresťanskej vierouky sa nedosiahne potrebný stupeň kresťanskej dokonalosti. Preto požadoval obnoviť kresťanskú pravovernosť, ktorú ortodoxná cirkev potlačila, prebudením zbožnosti – pietas, (*pieta* – z lat. zbožnosť), čo znamenalo nadobudnúť k evanjeliu, ku kresťanskej viere nový, vnútorný vzťah a vnímať ju aj srdcom. Zo zbožného

srdca mal by vychádzať i kresťanský mravný život, ktorý Spener nazval po Baylym a Komenskom *praxis pietatis* – uplatnenie sa zbožnosti, jej potvrdzovanie. Dával dôraz na zbožné kresťanské srdce, na vieru prežívanú osobne, na pokoru veriacich, čím žiadal presunúť váhu náboženského života na cit a srdce. V rámci upevňovania cirkevnej disciplíny do práce a snaženia v cirkvi chcel zapojiť aj laikov, ktorí by sa mali podieľať i na správe cirkvi a podľa príkladu kalvínov vytvárať presbytérie ako orgány samosprávy cirkvi. Žiadal, aby mládež bola confirmovaná, t. j. príslušnosť k cirkvi mala byť potvrdená verejnou skúškou z cirkevných vedomostí - confirmácii. Vyzval evanjelických teológov a evanjelickú akademickú obec na zreformovanie teologického štúdia, podľa ktorého by kňazi mali získavať vzdelanie na univerzitách a boli pripravení na *nový spôsob kázania*. Preto pri výchove nových teológov dával dôraz nielen na získavanie vedomostí z kresťanskej vierouky, ale i na „posvätenie srdca“, t.j. na vytváranie vnútorného citového vzťahu k Svätému písmu a ku Kristovi. Žiadal skončiť neplodné teologické spory a dogmatické hádky a rešpektovať aj iné teologické názory, včítane znášanlivosti s inovercami.

2. Aby svojim tvrdeniam dal potrebnú dôležitosť, začal vo vlastnom cirkevnom zbore organizovať dvakrát do týždňa spomínané zhromaždenia *collegia pietatis*, cieľom ktorých bolo prehĺbovanie zbožnosti. Collegia pietatis sa konali najprv na fare, potom v kostole. Vyvolali značný záujem veriacich a účastníkov týchto zhromaždení zbožnosti nazývali pietisti. Takáto prax vykonávania zbožnosti a bohoslužieb sa postupne sa rozšírila i do iných nemeckých miest.

Spenerov spis vyvolal v nemeckej evanjelickej cirkvi rozruch a ostrú polemiku. Najviac prívržencov našiel vo svojom okolí – na univerzite v Lipsku, kde ho podporovali početní študenti, magistri i niektorí profesori. Profesor Carpsov, ktorý už predtým hovoril o potrebe zriaďovať *krúžky zbožnosti*, teraz ich začal vytvárať, pričom pochopenie a spoluprácu našiel medzi mladými magistrami lipskej univerzity: *August Herman Franke*, *Paul Anton Schade* a i. V aktivitách študentských krúžkoch nastal na pôde univerzity v Lipsku nový život.

Pestovanie zbožnosti v univerzitných krúžkoch, ale i mimo pôdy univerzity, často i na úkor riadnej návštevy chrámu a služieb božích, vyvolalo nevôľu orgánov evanjelickej cirkvi, ktoré ich chápali ako činnosť postavenú proti oficiálnemu bohoslužobnému zhromaždeniu. Pretože sa neuskutočňovali na cirkevnej pôde, cirkev v nich videla nebezpečenstvo sektárstva a nepriateľský postoj cirkevných kruhov viedol k úradnému zákazu týchto zhromaždení.

Opozičné názory vyjadrovali predovšetkým kňazi. Vytýkali Spenerovi, že vedie veriacich ľudí k „*nezdravému puritánstvu*“, že jeho snaha obrodíť kresťanskú evanjelickú

cirkev a jeho volanie po „*rozhodnom kresťanstve je zľahčovaním prostriedkov milosti v cirkvi*“. Vytykali mu i praktiky *collegia pietatis*, obviňujúc ho, že nimi zaviedol „*ecclesiola in ecclesia*“ (cirkevná skupina v cirkvi), čo je vraj luteránskej cirkvi cudzie, narúša jej homogénnosť a vedie k jej štiepeniu. Spener sa bránil kritike poukazovaním na to, že jeho *collegia pietatis* sú inšpirované učením Martina Luthera, keď o. i. napísal: „*Milému Lutherovi vďačím popri Písmu na prvom mieste za to najvzácnejšie v mojej teológii. Kto číta moje spisy, nájde toho málo, čo nemá svoj základ v Lutherovi, ba čo by nebolo prevzaté väčšinou z neho*“. (Miroslav Hvožd'ara st.: Pohľad na pietizmus v evanjelickej cirkvi v zemi reformácie a na Slovensku, in: Cirkevné listy 4/2005, vydal Transcius, Liptovský Mikuláš)

Vytvorením pietizmu nešlo Spenerovi o štiepenie cirkvi, ani o vytvorenie nového cirkevného učenia. Podľa spomínaného autora Spener chcel v nemeckej evanjelickej cirkvi predovšetkým odstrániť, „*čo už odumrelo, odpadlo a zhromaždiť, oživiť, zveladiť cirkev*“. (Tamže) Brániac *collegia pietatis* zdôrazňoval, že Martin Luther takýto spôsob bohoslužby v cirkvi pripúšťal, keď – odvolávajúc sa na jeho spis „*Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes*“ z roku 1526 - doporučoval popri latinských bohoslužbách, určených pre akademickú mládež, a popri misijných bohoslužbách pre široké vrstvy ľudu uskutočňovať aj zvláštne bohoslužobné zhromaždenia pre skutočných biblických kresťanov, pričom citoval Lutherove slová o bohoslužbe, ktorá „*sa nemusí uskutočňovať verejne za účasti všetkých ľudí, ale tí, ktorí chcú byť vážne kresťanmi slovom i skutkom, mali by sa menovite zapísať a niekde, v niektorom dome samotní sa zhromažďovať k modlitbám a čítaniu Božieho slova*“. (Tamže)

Na pozvanie pruských panovníkov odišiel Spener do Berlína. Po ňom z lipskej univerzity odišli na nové pôsobiská i ďalší jeho stúpenci. Z nich najvýznamnejší, A. H. Franke, ktorý už v Lipsku sa stal dušou pietistic-kých snažení, odišiel do Halle, kde začal nový rozmach nemeckého pietizmu, nazývaného *hallský pietizmus*.

Luteránska náboženská (aj pietistická) teória sa vtedy v Nemecku vyvíjala v hlavných centrách (popri univerzitách v Lipsku, Jene a i.), na ktorých študovali aj študenti z územia Slovenska a Uhorska

1. V náboženskom a univerzitnom prostredí v Halle, kde vznikol *hallský pietizmus*, vyznačujúci sa radikálnym prístupom.
2. Proti hallskému pietizmu na univerzite vo Wittenbergu sa vytvoril ortodoxný smer, ktorý obraňoval pôvodné luteránske učenie a kritizoval radikálny pietizmus.
3. V náboženskom prostredí vo Württembergu sa vytváral *württemberský smer pietizmu*, ktorý sa vyznačoval miernosťou a odmietaním sektárskych sklonov.

Hallský pietizmus, umiernený württemberský smer a ortodoxná obrana luteránstva wittenberskou univerzitou mali značný vplyv v prostredí protestantskej cirkvi v Uhorsku (aj na Slovensku) – medzi kalvínmi aj evanjelikmi.

1. *Hallský pietizmus*

V Spenerových myšlienkach i v jeho praktickej činnosti pri organizovaní náboženského života pokračoval jeho žiak *August Hermann Franke (1663-1727)*, ktorý popri sa ňom stal najvýznamnejším predstaviteľom nemeckého pietizmu. Tak ako Martin Luther predtým vo Wittenbergu, Franke vytvoril v Halle hlavné stredisko nemeckého pietizmu, ktoré ovplyvňovalo nielen pietizmus v Nemecku, ale prostredníctvom študentov i v iných európskych krajinách, včítane Uhorska a územia dnešného Slovenska. Franke založil v Halle v roku 1686 pietistické *collegium philobiblicum* a v takomto duchu prednášal i na miestnej univerzite. V cirkevnej praxi naplno rozvinul Spenerove myšlienky z *Pia desideria*. Ako 29-ročný sa stal v Halle kňazom a zároveň vyučoval hebrejský a grécky jazyk na tamojšej univerzite, na ktorej bol neskôr riadnym profesorom, teoretikom a organizačným vodcom hallského pietizmu. Stal sa dušou univerzity, ktorú postavil do služieb pietistického pohybu. Pričinil sa, že univerzita v Halle bola známa v Európe svojím pietistickým zameraním, pričom svojich študentov viedol nielen k osvojeniu si širokých vedomostí, ale i k zbožnej výchove budúcich kňazov. Ako významný pedagóg univerzity uskutočňoval svoje predstavy praktického kresťanstva: založil veľký ústav, rozširoval dobročinnosť (vznikali sirotince, starobince, školy, dielne na praktické vyučovanie). V roku 1712 založil s pomocou šľachtica baróna *Cansteina* Biblickú spoločnosť (ústav), ktorá v duchu pietizmu a v snahe sprístupňovať Písmo sväté vydávala Bibliu nielen v nemeckom jazyku, ale v jazykoch iných národov Európy, zdôrazňujúc dôležitú zásadu vydávať Sväté písmo a cenovo prístupné nábožné knihy vo všetkých jazykoch. Práve tu sa študenti z Uhorska stretávajú s myšlienkou potreby jazykového porozumenia, tolerance a prichádzajú s iniciatívou vydávať nábožné knihy v jazyku ich národa.

Pod vplyvom Frankeho a hallskeho pietizmu začali nemeckí pietisti vykonávať misijnú činnosť. Misijné dielo *Herrnhut-Ochranov* a šírenie myšlienky nemeckého evanjelictva na pohanskej pôde by bez pietizmu nebolo mysliteľné. Významné misijné dielo v tomto smere vykonal *Mikuláš Zinzendorf (1700-1760)*, ktorý vychovaný pod vplyvom Frankeho myšlienok, učenia sv. Augustína a Martina Luthera, obrozený pietizmom, duchovným a náboženským životom na univerzite v Halle, sa osvojil kresťanskú vieru, stal sa kňazom a biskupom Jednoty bratskej. Na svojich majetkoch v údolí rieky Nisy prichýlil

moravských exulantov, ktorí ako dedičia Jednoty bratskej na nátlak luteránskych úradov prijali augsburské vyznanie ako oficiálnu vieru, hoci ostávali na zásadách starej Jednoty bratskej, hlásali toleranciu k iným náboženským vyznaniam a iným cirkvám. Niektoré jeho náboženské piesne preložil Karol Kuzmány a prevzal ich do evanjelického Zpěvníka, pričom Zidendorfova zbožnosť nachádzala po mnoho desaťročí u Kuzmányho svoju ozvenu.

Pod vplyv hallského pietizmu sa dostali i niektorí exulanti zo Slovenska a Moravy, ktorí po Bielej hore sa vyst'ahovali do nemeckého protestantského prostredia a najmä v Sasku vytvorili niekoľko cirkevných zborov. Boli to napríklad *Václav Kleych*, *Gašpar Motešický*, *Adam Simonides*, *Juraj Petrmann*, *I. Daniel Stránsky*. V *Žitavskom kancionále* z roku 1710, v *Kleychovom Zpěvníku* z roku 1717, ba i v *Tranosciuse*, vydaného v roku 1728 v Laube, sa nachádzajú ich náboženské piesne, poznačené duchom hallského pietizmu. (Pozri bližšie Ďurovič, J.: c. d., s. 172)

Frankeho pietizmus sa vyznačoval už novou črtou, ktorá u Spenera nebola: spájal náboženskú vrúcnosť s veľkou láskou k národu, čím takto chápaný pietizmus nadobúdal novú, dôležitú vlastnosť: vplýval na vznik národného uvedomenia, čo sa prejavilo napríklad aj u študentov z Uhorska (spomenieme Slovákov Jána Simonidesa, Mateja Bela, Jána Buriusa ml. a i.)

Franke dokázal spájať diakonickú činnosť s činnosťou editorskou, pedagogickou, vedeckou, čím dal nemeckému pietizmu nový rozmer – okrem náboženských otázok do popredia činnosti pietistov sa dostávali i otázky *vedeckého skúmania*, čo tvorilo významnú stránku činnosti pietistov. V rámci dobročinnosti a pomoci chudobným vytvoril niekoľko vnútro misijných útvarov. Pod jeho vplyvom sa Halle stalo strediskom nemeckého pietizmu. Frankeho pietistické myslenie, ktoré spočívalo v ústupe človeka do svojho vnútra, sa vyznačovalo tzv. *konvektiklovstvom*, to znamená zdôrazňovaním vnútorného charakteru náboženstva, pričom takého chápanie náboženského myslenia, takýto prístup odmietal rozhodujúci a určujúcu úlohu tzv. vonkajšej cirkvi, t.j. cirkevnej organizácie.

Hallský pietizmus, hoci jeho vplyv bol v Nemecku v luteránskom cirkevnom myslení evidentný a rozširoval sa aj do iných krajín, sa nestal ľahko súčasťou náboženského a kultúrneho života. Ako uvádza Ján Ďurovič, vtedajšie „*kruhy cirkevné i štátne videli v tomto pohybe narušenie svojej d'ržavy, štátneho poriadku, cirkevného života, v zhromaždeniach pociťovali často neprítomnosť pietistov, v ich krúžkoch odstredivé sily, v ich dogmatickom synkretizme nebezpečenstvo pre pravoverie, ohrozenie učenia cirkevného a tak aj poslania cirkvi*“. (Tamže, s. 172-173) Ortodoxne luteránstvo toto učenie považovalo za „*sektársky*

jav“, „*odstredivý faktor*“ v luteránskej cirkvi, ktorý ohrozoval nemeckú cirkevnú organizáciu a „*zdravé náboženstvo*“, čiže samotný základ luteránstva, jeho cirkev a kresťanský náhľad.

V praxi hallského pietizmu sa však vyskytovali niektoré, pre evanjelickú cirkev škodlivé prejavy (i keď nie vo všeobecnosti): úzka krúžková zbožnosť často hraničila so sektárstvom, náboženským blúznením a rojčením. Takéto aktivity boli oficiálnymi cirkevnými orgánmi považované za „*nezdravé a za odklon od učenia cirkvi*“. Ich obsahom boli myšlienky, ktoré hlásali potrebu „*náhleho obratu človeka, jeho zmeny od základov*“, čo by prinieslo „*vedomie odlišnosti a duševnej pýchy*“. V sektárskej a takto uzavretej úzkej spoločnosti dochádzalo k odsudzovaniu a „*zatracovaniu*“ svetského spôsobu života (napríklad divadlo, tanec, veselosť) a viedlo „*k oddelovaniu sa od ostatného sveta*“, od náboženských chrámových zhromaždení veriacich, od života v cirkevnom zbore až k názorom, ktoré boli považované za bludné a svojím spôsobom „*kacírske*“ voči luteránstvu.

Württembergský smer nemeckého pietizmu a Wittenberská ortodoxnosť

Na strane ortodoxného luteránstva (v spojení s univerzitou vo Wittenbergu) sa vytvoril druhý náboženský smer pietizmu – *württemberský smer*, ktorý sa neskôr vo Württembersku pod vplyvom Johanna Bengela (1697-1752) postupne uplatňoval v miernej a ortodoxnej podobe. Bol zbavený škodlivých a odstredivých sektárskych sklonov a pozitívne prijatý i v rámci krajinskej lutherskej cirkvi. Vystupoval kriticky proti hallskému pietizmu. Oba smery navzájom ideovo medzi sebou zápasili, pričom württemberský smer ovplyvnil postoje k pietizmu v krajinách mimo Nemecka (aj v Uhorsku) a teda i slovenský pietizmus.

Univerzita vo Wittenbergu i náboženské obce krajinskej lutherskej cirkvi spočiatku prijímali pietistické myslenie, považujúc ho za potrebnú obrodu a nové chápanie evanjelického učenia. Koncom 17. storočia na univerzite sa začal vytvárať kritický smer proti hallskému pietizmu, ktorý proti nemu vystupoval skoro celé storočie, zameriavajúc sa na obranu luteránskej ortodoxnosti, výsledkov Lutherovej reformácie a ním vytvoreného cirkevného učenia i samotnej cirkvi. Na jeho čele stáli profesori Wittenberskej univerzity: Mayer, Newman, Haunecken, Schelwig, Deutschmann, Löscher. V roku 1693 vo Wittenbergu bol vydaný spis *Imagio pietatis – Ausführliche Beschreibung...* O dva roky neskôr, v roku 1695, na univerzite spísali proti hallskému pietizmu 283 bodov, v ktorých s takmer dogmatickou presnosťou vymenovali nedostatky podľa nich chybného pietistického učenia. Považovali ho za „*poblúdenie*“ a rázne vystúpili proti „*náhlym obratom*“ pietistov.

Predovšetkým zaútočili proti jestvovaniu *ecclesioly v ecclesii*, odkláňaniu sa od *sola fide*, proti pýche, mysticismu, zavrhovaniu sveta (svetských vecí), voleniu laikov do cirkevnej správy, proti chyliazmu a pod.

Na univerzite vo Wttenbergu, ktorá bola ideovou základňou útokov proti hallskému radikálnemu pietizmu, študovali mnohí kňazi z územia dnešného Slovenska. Univerzita bola v tomto období baštou luteranizmu, čo sa odrážalo i v duchovnom živote evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku.

V neskoršom období predstaviteľmi umierneného württemberského náboženského smeru pietizmu boli Johann Albrecht Bengel (1697-1752); Johann Jakob Moser (1701-1758); Friedrich Karl Moser (1723-1798). Aj napriek týmto snahám niektoré prejavy pietizmu sa v náboženských spoločenstvách vo Württembersku zachovali.

Pieizmus ako cirkevný reformný a náboženský smer vyvrcholil v Nemecku u Johanna Kaspara Lavatera (1741-1801) a Gottfrieda Daniela Krummachera (1774-1837). Na myslenie nemeckých pietistov mal významný vplyv Jakob Böhm a jeho panteistické myslenie, najmä medzi stúpecami pietizmu, v pietistických obciach vo Wittenbergu a jeho okolí. Vplyv pietistických myšlienok je možné nájsť u niektorých významných osobností nemeckého osvietenstva, ako napríklad Gottfried Arnold (1666-1714), Johann Konrad Dippel (1637-1734) alebo Johann Christian Edelmann (1698-1767). Prejavili sa i v myslení Klopstocka, Herdera, Kanta a i., pričom mali významný vplyv na ich filozofické a sociálne názory i na ich politické postoje.

Vznik pietizmu v Uhorsku

Politické a sociálne predpoklady rozšírenia pietizmu na Slovensku

Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku bola, ktorá sa utvorila na Žilinskej synode v roku 1606?, bola v období protireformácie vystavená silnému tlaku zo strany štátu i katolíckej cirkvi, hoci sa stala subjektom právnych aktov panovníka (Viedenský mier, 1606, Linecký mier, 1646). Oba dokumenty jej síce zaručovali určitý stupeň náboženskej samostatnosti a vykonávania cirkevných obradov, ale neustále sa nachádzala pod represívnou politikou Viedne a katolíckej cirkvi. Najmä 70-te roky 17. storočia, v ktorých boli protestanti (najmä evanjelici) súdne prenasledovaní (známe pod názvom „Trauerdekade“), zákony štátu poskytovali protestantom, podľa slov Evy Kowalskej, minimálnu mieru legality, umožňujúcu len „obmedzený výkon náboženstva (verejný výkon náboženstva v minimálnom počte lokalít), navyše podmienený

súhlasom panovníka“. (Kowalská, Eva: Sociálne a politické pozadie zápasu o pietizmus v Uhorsku, In: Rozpravy k slovenským dejinám, Slovak Academic Press, Bratislava 2001, s.159) Zákony boli chápané a interpretované ako milosť panovníka, preto sa slovenskí evanjelici celé 17. a 18. storočie dovoľovali obnovenia platnosti zákonného postavenia svojej cirkvi, pričom úzkostlivo dbali o dodržiavanie a zotrvávanie na pôvodných základných cirkevných knihách *Formula* a *Kniha svornosti*, obsiahnuté v *Confessio Augustana*, ktorá bola prijatá v roku 1555 ako výsledok dohody protestantských stavov s cisárom. Tlak zo strany štátu a katolíckej cirkvi vyvolával nevyhnutnosť udržania konzistentnosti protestantských cirkví (aj evanjelickej) a hľadania nových foriem jej existencie, ktoré sa prejavovali preberaním pietizmu najmä pod vplyvom z Nemecka.

Pietizmus v protestantskom hnutí Uhorsku a na Slovensku si vytváral svoj vlastný obsah, charakterizovaný predovšetkým miernym prístupom k cirkevnému ortodoxnému učeniu. Prejavoval vo dvoch protestantských cirkvách: v evanjelickej cirkvi a. v., predovšetkým na území Slovenska, a v cirkvi kalvínskej (helvétskej), ktorá mala väčší vplyv na území obývanom maďarským etnikom.

Slovenský pietizmus, t. j. na území vtedajšieho horného Uhorska, dnešného Slovenska, je možné rozdeliť do troch historických období:

1. Počiatkové obdobie, do ružomerskej synody (august 1707). Bolo ovplyvnené radikálnymi myšlienkami Frankeho a hallským pietizmom. Vyznačovalo sa prenikaním pietistických myšlienok z Nemecka (najmä z univerzity v Halle) do Uhorska a na územie Slovenska.
2. Obdobie po synode v Ružomberku. Pôvodný charakter pietizmu sa pod vplyvom teoretického učenia univerzity vo Wittenbergu stráca a vzniká tzv. *tajný (neverejný) pietizmus*. Mení sa jeho obsah. Pretransformoval sa na smer, ktorý sa uplatňoval predovšetkým v evanjelických cirkevných školách. Vyústil do prípravy osvieteného obdobia.
3. V druhej polovici 19. storočia v Uhorsku a na území Slovenska vzniká *novopietizmus*, ktorý je spojené so vznikom prebudeneckého hnutia v protestantskej Európe a obrodou evanjelického náboženského myslenia.

1. Obdobie vplyvu radikálneho pietizmu

Hoci pietizmus na Slovensku bol ovplyvňovaný nemeckým pietizmom (aj radikálnym pietizmom), prejavoval sa miernym spôsobom, ktorá nevybočoval z domácich ortodoxných

zvyklostí protestantskej cirkvi (evanjelickej i kalvínskej). Neprejavoval sa krajnými formami, ako v Nemecku. Domáce pobožnosti, ktoré mali v slovenských podmienkach stálu a zaužívanú tradíciu, sa nestali miestom sektárskej cirkevnej činnosti. Kňazi, ktorí na rozširovanie pietistických myšlienok mali najväčší vplyv, slúžili verne cirkvi a záležalo im na vývoji v nej o to viac, že toto obdobie v dejinách cirkvi sa vyznačovalo neustálymi útokmi proti protestantom zo strany oficiálnej moci i zo strany katolíckej hierarchie. Preto vo svojej činnosti nemohli pripúšťať sektárske prejavy, ktoré by narúšali integritu cirkvi. Preto slovenský pietizmus mal mierny charakter, a ako napísal Ján Ďurovič, *bol držaný v rámci cirkvi, bol hlavne duchovného rázu, išlo mu o rozvlnenie a rozprúdenie duchovného života, o zintenzívnenie bohoslužobných aktivít. Preto sa veľmi nedotýkal cirkevného učenia a len málo cirkevnej správy.* (c. d. , s. 177) Preto v prvom období prenikania pietizmu do Uhorska a na územie Slovenska sa do popredia sa dostával predovšetkým jeho duchovný, teologický ráz.

Za predchodcu pietizmu v protestantskej cirkvi (v evanjelickej cirkvi ausburgského vyznania i v cirkvi kalvínskej) na Slovensku, ako bolo už spomenuté, je možné považovať *Jána Amosa Komenského (1592-1670)*, pedagóga, biskupa Jednoty bratskej, ktorý pochádzal z rodiny slovenského pôvodu. Ako český exulant, pôsobiaci určitý čas i na území Slovenska, mal vplyv na slovenských protestantov. Jeho spomínaný preklad knihy *Praxis pietatis* ovplyvňoval evanjelické prostredie na Slovensku, čím táto kniha predchádzala pietizmu.

Medzi slovenským a nemeckým náboženským prostredím (predovšetkým v evanjelickej a kalvínskej cirkvi) existovala plodná spolupráca. Vychádzala z toho, že na území Slovenska, ale i v celom Uhorsku, žila početná nemecká komunita, najmä v mestách, ktorá sa hlásila k evanjelickej cirkvi a vytvárala si svoje cirkevné školy (napríklad Bratislava, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Kežmarok a i.). Do organizácií protestantskej cirkvi na Slovensku sa dostávali významné diela duchovných vodcov nemeckej reformácie. Už v roku 1529 bol na Slovensku známy preklad Lutherovho *Malého katechizmu*. Evanjelický kňaz Daniel Pribiš v roku 1612 vydal preklad Lutherovej knihy *Katechismus Dr. Martina Luthera z Nemeckého yaziku na Slověnsky preložený*. Začiatkom 17. storočia na bratislavskej evanjelickej cirkevnej škole pôsobil rektor *David Klinger*, ktorý pochádzal z Nemecka. Po zriadení evanjelického Kolégia v Prešove (*Collegium scholasticum*), slávnostne otvorenom 18. novembra 1667, jeho rektorom sa stal *Samuel Pomarius*, profesor Wittenberskej univerzity. Je len prirodzené, že učitelia z evanjelického prostredia v Nemecku prinášali aj myšlienky nemeckého pietizmu. Spolupráca medzi slovenským a nemeckým evanjelickým prostredím bol veľmi intenzívna najmä pri výchove početných slovenských evanjelických

kňazov na univerzitách v Halle, Wittenbergu, Lipsku, Jene a i., ktorí po skončení univerzitných štúdií pôsobili v evanjelickej cirkvi na Slovensku. Bol to napríklad Ján Simonides (1648-1708), ktorý sa stal jedným z prvých stúpcov a šíriteľov nemeckého pietizmu na Slovensku.

Ako rektor cirkevnej školy v Brezne, literárne činný, v júli 1669 a v decembri 1670 v rámci *Studium catecheticum* viedol svojich žiakov k náboženským *dišputátom*. Ak predstavitelia svetskej moci spočiatku neprekážali šíreniu protestantizmu, po začiatku obdobia násilnej rekatolizácie a vieroučných sporov opozícia proti stúpcom pietizmu bola zo strany svetskej i cirkevnej vrchnosti stále silnejšia. Ján Simonides bol v čase vieroučných sporov obvinený zo šírenia protestantizmu a pietizmu. Po väznení v Leopoldove ho bratislavský súd v roku 1674 odsúdil na trest smrti a neskôr poslal na galeje. V Taliansku sa spolu s ďalším slovenským evanjelickým kňazom Tobiášom Masníkom pokúsil o útek. Doslova z otroctva ich vykúpil nemecký kupec J. F. Weltz. Pretože Ján Simonides bol spätý s nemeckým evanjelickým duchovným a kultúrnym prostredím, odišiel do Nemecka, kde vyšli jeho významné práce: *Galeria omnium sanctorum, Collegium Apostolico-Lutheraneum* (Wittenberg 1676), *Exul praeducamentalis* (Wittenberg 1679), pričom v práci sú pripojené aj hodnotiace stanovisko profesorov wittenberskej univerzity Deutschmanna, Calovia i exulantov Christiana Kleascha, Georgia Gazitiusa, mestskej rady v Brezne, svedkov v Neapoli. Niektoré jeho práce vyšli neskôr v Hermannsburgu (1883). Simonides dobre poznal nemecký katechizmus Martina Luthera, ranný nemecký pietizmus Spenera a jeho práce. Po návrate na Slovensko sa stáva evanjelickým kňazom v Banskej Bystrici. V roku 1704 predniesol slávnostnú kázeň pri inštalácii superintendanta evanjelickej cirkvi Štefana Pilárika. Ako banskobystrický kňaz vydal v roku 1704 v Žitave u tlačiaru Michala Hartmanna obsiahly katechizmus, poznačený pietizmom: *Wysvětlení Křesťanského učení podle pořádku Malého katechizmu D. M. Luthera na otázky a odpovědi zpořádané...* Skoro na 800 stranách rozšíril Lutherov katechizmus z piatich na šesť častí, pričom šiestu časť nazval *Domovní tabule*. V predhovore používa aj slovenské slová, pripomínajúc, že *slovenských v zemi naší obyčejných se dokládal* a že *ortografiám a čárky, o které mnozí v psání velice starají, hrubě nenásledoval*. Slovenské slová a poukazovanie na slovenský vplyv možno chápať aj ako príklon pietistov k otázkam rodiaceho sa národného života.

Vo svojom katechizme formou otázok a odpovedí rozvádzal učenie evanjelickej cirkvi a doplňoval tak Lutherov katechizmus: napríklad „*Člověk křesťanský k čemu má býti vždy hotový?*“, alebo *Čo jsi tedy ty podlé tvého povolání obecného?*“ (Ďurovič, J.: c. d., s. 179) Správnosť svojich katechetických názorov si nechal potvrdiť dobrozdaním a súhlasom

domácich cirkevných autorít (napríklad seniorátov), ale najmä najväčšou vtedajšou medyn8rodnou vieroučnou autoritou evanjelickej cirkvi: univerzitným senátom a teologickým dekanom Wittenberskej univerzity. V novembri 1704 v latinsky písanom texte potvrdili, že Jána Simonidesa poznajú, pretože mal na univerzite *dišputu*, že poznajú aj obsah jeho katechizmu, hoci nerozumejú reč, v ktorej bol napísaný (*idioma eius scripti nobis familiare non sit – reč jeho spisu nám dôverne známa nie je*), a súhlasia s obsahom Simonidesovho katechizmu, pričom dúfajú, *ut ex natione Slavonica quosdam colligeret, qui verum Christ cultum amplecterentur* (že pôvodný národ Slovenský bude spájať tak, aby vyznával Kristovu pravdu). (Voľný preklad autora, podľa Ďurovič, J.: c. d., s. 180) O rok neskôr, a v roku 1705, vydal v Levoči *Summovník aneb Krátke učení křesťanského obsáhnutí*, ktoré bolo stručným sumárom z katechizmu, určeným pre praktické používanie.

Okolo Jána Simonidesa sa v Banskej Bystrici čoskoro vytvorila vplyvná skupina pietistov, ktorí rozširovali tento duchovný smer a s ním spojený náboženský život. Patrili do nej Ján Burius mladší (16??-17??), spolu so svojím otcom, už spomínaným Jánom Buriusom starším, historikom, predtým farárom v Krupine, ktorý počas pobytu v Nemecku v roku 1674 sa zoznámil so Spenerovým pietizmom. Ján Burius mladší sa od roku 1697 sa v Banskej Bystrici stal rektorom evanjelickej cirkevnej školy – lýcea a od roku 1702 i kňazom. Udržoval písomný kontakt s Frankem.

So skupinou stúpcov pietizmu v Banskej Bystrici spolupracoval z radov šľachty *Martin Clement*, hlavný stoličný notár. Bol stúpcom Františka Rákócziho II., ochrancom, patrónom a mecénom *Mateja Bela*, rodáka z neďalekej Očovej, ktorý v tomto období začína študovať na banskobystričkom lýceu. Pod vplyvom Jána Simonidesa a Jána Buriusa ml. a za podpory Martina Clementa sa Matej Bel dostáva na lýceu do pietistického ovzdušia. Vďaka ich nasmerovaniu i podpore (*Martin Clement bol nielen prívržencom Mateja Bela, ale i jeho mecénom*) odchádza Bel študovať na univerzitu v Halle, kde na neho vplýva nielen pietistické prostredie univerzity, ale i Frankeho osobnosť. Franke oceňoval schopnosti Mateja Bela, pretože neskôr na Buriusovu žiadosť, aby pomohol pri výchove ďalších evanjelických kňazov, odpovedal: *Vďačne prijmem mladíkov z Uhorska, keď sa tak vrátia domov, ako Bel*. (Ďurovič, J.: c. d., s. 180) Frankeho slová, napísané v liste Jánovi Buriusovi, je možné chápať ako výraz uznania, ba i pochvaly Mateja Bela.

Myšlienky pietizmu mali svojich stúpcov a podporovateľov u niektorých príslušníkov hornouhorskej šľachty. Spomenieme nielen Jána Radvanského, pána Radvane, ale v Banskej Štiavnici a v jej okolí v početnej skupine pietistov významnú prácu vykonával barón *Ján Gottfreid Hellenbach*, ktorý ako vedúci úradník banských dôchodkov stal sa

prívŕzencom a dôverníkom Františka Rákocziho II. a mal styky s Frankem. Vychovávateľom jeho syna bol Štefan Károly, ktorý doprevádzal jeho syna lekárskom štúdiu v Halle. Štefan Károly neskôr zohral medzi zadunajskými pietistami významnú úlohu. (Durovič, J.: c. d., s. 187)

V Banskej Štiavnici, v banskoštiavnickom kruhu (názov podľa Jána Ďuroviča) duchovným vodcom pietizmu bol banskoštiavnický kňaz a banský superintendent *Štefan Pilárik*, ktorý sa s pietizmom zoznámil počas štúdií vo Wittenbergu, kde - ovplyvnený myšlienkami a náboženskými zásadami Spenera - obhájl svoju *dišputu* a získal magisterský titul. Svoje 12-ročné pôsobenie v Banskej Štiavnici, v ktorom sa hlásil k myšlienkam pietizmu, opísal práci *Zwoelf-Jaerige Evang. und Epistolische Kirchen-Arbeit*, vydanej v Drážďanoch. (Dresden 1691) Na biskupskej inštalácii Štefana Pilárika mal kázeň už spomínaný významný slovenský pietista Ján Simonides. Štefan Pilárik vysvätil dňa 3. mája 1706 na kňaza Mateja Bela. K pietizmu sa hlásil aj Pilárikov zať Michal Andricius, od roku 1705 farár v Rajci, ktorý študoval v Halle a bol priateľom Mateja Bela.

Keďže pietizmus ako náboženský smer prichádzal na Slovensko z Nemecka, najväčšiu podporu mal, prirodzene, vo farnostiach evanjelikov nemeckého meštianstva v slovenských mestách, ktorí udržiavali neustále styky s nemeckým náboženským a kultúrnym prostredím. Strediskom slovenského pietizmu popri Banskej Bystrici sa stala Bratislava. Nemeckí kňazi slovenskej evanjelickej cirkvi sa takmer jednoznačne postavili za pietistický smer a boli úzko spojení s náboženským životom na Slovensku. Spomenieme *Antona Reisera*, predtým kňaza v Hamburgu, ktorý v cudzine vystupoval na obranu uhorských pietistov. *Georg Friedrich Schnaderbach* z Meklenburska prišiel do Viedne a Bratislavy, kde pôsobil koncom 17. storočia, *Johann Ehrenreich Weisbeck*, ktorý bol spolu so Simonidesom jedným z prvých priekopníkov pietizmu v Uhorsku a mal písomný styk s Frankem, zástupca bratislavského seniorátu *Adam Mitúch (Mittuch)* (1671-????), ktorého za kňaza vysvätil Štefan Pilárik v roku 1704. O roku neskôr sa stal v Trnave slovensko-nemeckým kňazom, ale po obsadení Trnavy cisárskym vojskom odchádza do Pezinka, kde sa venoval výchove detí v duchu zásad pietizmu, formoval tak nový obsah školy. Zároveň vykonával i povolanie kňaza.

Myšlienky pietizmu našli podporu i v ďalších oblastiach Slovenska. Napríklad v Hontianskej stolici stúpencom pietizmu bol podžupan stolice *Žigmund Jánoky*, ktorý sa zúčastnil povstania Imricha Tökölyho. V Bátoviach pôsobil pietista *Ján Valentíny*. Na okolí Krupiny pod vplyvom miestnych pietistov vyrástol teológ *Jur Štrba*, ktorý po štúdiu v Halle sa stal kňazom vo Sv. Antole, a Kost. Moravciach. Keďže zomrel ako 27 ročný, Matej Bel

tomuto *ex Halensi regia in coelestem academiam* venoval v roku 1708 spomienkovú knižočku *Querela vox super obitu*. . . (Halle 1708, 2° 2 n. l.) (Podľa Ďurovič, J.: c. d. , s. 182)

Pietizmus mal svojich stúpcov aj v iných častiach Slovenska. Napríklad vo Svätom Jure pôsobil kňaz *Peter Kiss*, v Púchove *Pavol Major* (zomrel v roku 1714 v Banskej Bystrici), ktorý študoval vo Wittenbergu, kde v rokoch 1667 a 1668 obhájil a vydal dizertácie *De ministerio ecclesiastico*, *De providentia Dei*. Bol rektorom školy v Martine, pre náboženské prenasledovanie stal sa exulantom, neskôr kňazom u šľachticov v obci Sklabina a v Púchove. Na Spiši, v Levoči, sa pod vplyvom Nemca Günthera nesmel k pietizmu hlásil *Samuel Sinapius*, syn slávneho levočského farára Daniela Sinapia. V Gelnici to bol *Samuel Kephallides-Hlaváč*, ktorý pre pietistické zmýšľanie musel v roku 1707 opustiť Rožňavu.

Medzi najvýznamnejších stúpcov pietizmu (v ponímaní náboženského smeru) na Slovensku v období do synody v Ružomberku v roku 1707 patril Tobiáš Masník a Ján Simonides.

Tobiáš Masník (1640-1697), lať. Masnicius, študoval na univerzitách vo Wittenbergu a v Jene. Ako evanjelický kňaz a stúpenec pietizmu bol náboženský prenasledovaný. Jeho práce vyšli vo Wittenbergu v roku 1681, v Drážďanoch v roku 1682, neskôr v Halle v roku 1876. Jeho filologické dielo *Zprawa Pjsma Slowenského (1696)* je svedectvom o tom, že na pôde evanjelickej cirkvi už v 17. storočí existovali slovakizačné tendencie ako výraz používania národných jazykov, čo vychádzalo zo zásady pietistov.

Vo Wittenbergu študoval i Juraj Láni (1646-1701), ktorý ako protestant bol odsúdený na galeje. Po úteku sa usadil v Lipsku, kde vydával svoje práce a kde aj zomrel. Ján Burius st. (1636-1689), syn evanjelického kňaza z Liptova, ktorý študoval na univerzite vo Wittenbergu, v Jene a v Naumbergu, napísal v nemeckom exile 800 stranové historické dielo. Vo Wittenbergu študovali Eliáš Ladiver ml., Ján Rezník (1650-1710). Evanjelický kňaz Daniel Láni, kazateľ v Krupine a v Hlohovci, vydal vo Wittenbergu v roku 1654 svoj spis *Igneae veritatis evangelicae columna*, ktorý sa považuje za jeden z najväčších polemických spisov svojej doby. Vo Wittenbergu študoval i Daniel Krman (1663-1740), neskôr, od roku 1706, významná osobnosť evanjelickej cirkvi na Slovensku. Ako uvádza Ján Ďurovič, v tomto období na univerzite vo Wittenbergu študovalo „181 Uhrov, hlavne zo Slovenska“. (Tamže, s.178) V rokoch 1700-1714 študovalo na univerzite v Halle 112 študentov z Uhorska, ktorí sa v duchovnom prostredí Frankeho nielen oboznamovali s pietistickým duchovným smerom, ale sa dostávali pod jeho vplyv (údaj podľa cit. článku v *Cirkevných listoch*, 4/2005), z ktorých väčšina študovala teológiu a stali sa evanjelickými kňazmi. Z 85 zachovaných dizertácií z filozofie či teológie, ktoré napísali a obhajovali študenti zo Slovenska na univerzitách

v Nemecku, väčšina bola obhajovaná vo Wittenbergu a v Halle. (*Podľa Veselý, Daniel: Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku, Tranoscius, Liptovský Mikuláš 2004*). Myšlienky pietizmu, s ktorými sa oboznámili na univerzite, prinášali i do slovenského duchovného a kultúrneho prostredia, takže vplyv nemeckého pietizmu sa na Slovensku prostredníctvom týchto študentov musel prejavovať, pritom na Slovensku boli pre vplyv pietizmu vhodné podmienky. Mnohí slovenskí študenti po skončení štúdií s hodnotami *magistrov* boli nielen kňazmi, ale i učiteľmi na školách v slovenskom cirkevnom a národnom prostredí, čím spoluvytvárali duchovný charakter pietizmu a obrodzovanie náboženského života. Predovšetkým cez nich prenikala na Slovensko novoscholastika, ale aj encyklopedické a empirické myslenie Francisa Bacona.

Ružomerská synoda (synodus ad quercum - synoda pod dubom) v roku 1707 – medzník vo vývoji pietizmu na území Slovenska

Vývoj v evanjelickej cirkvi na Slovensku prebiehal od čias jej vzniku (*od Žilinskej synody v roku 1606*) počas 17. a 18. storočia v neustálych obranných snaženiach proti snahám katolíckej cirkvi a mocenských orgánov Habsburgovcov o neustálu rekatolizáciu. Podľa náboženského zákona z roku 1608 sa evanjelická cirkev mohla realizovať vo vierovyznaní ako plnoprávna cirkevná organizácia. Mierové dohody, napríklad viedenský mier (1606), mikulovský mier (1622) a linecký mier (1646) poskytovali určitý právny rámec pre *zákonnú podobu* evanjelickej cirkvi, ktorú štátna moc v skutočnosti uznala. Toto uznanie bolo zo strany štátnej moci podmienené akceptovaním *Formuly* a *Knihy svornosti*, obsahujúcich *Confessio Augustana*, bolo už 17. storočí považované - podľa Evy Kowalskej - za *doktrinálny štandard*. (Kowalská, E.: *Evanjelické spoločenstvo v 18. storočí*, Veda, vydavateľstvo SAV, Bratislava 2001, s. 105), pričom poznamenala, že akceptovanie *Confessio Augustana* nemeckým cisárom Ferdinandom I. nemuselo byť dôsledne uplatňované v Uhorsku, *pretože právne akty cisára neboli záväzné pre uhorského kráľa. Boli chápané len ako príklad, ktorý by mohol byť uplatňovaný v podmienkach Uhorska.* (Kowalská, E.: c. d., s. 105)

Duchovný ráz pietizmu na Slovensku v prvom období sa prejavoval v zintenzívnení bohoslužobného života, prejavujúceho sa v zavádzaní konfirmácie (napríklad v Bratislave), v organizovaní vyučovania katechizmu, v zborovom spievaní náboženských piesní, v prehľbovaní vedomostí z vierouky. Pritom na Slovensku existovali vhodné podmienky pre

prijatie pietizmu nielen tým, že protestantská cirkev (najmä evanjelická) bola prenasledovaná, boli jej odoberané kostoly, školy, cirkevný majetok. Pietizmus priniesol pre obrodenie duchovného života a náboženské zánietenie veriacich nové podnety, ktoré sa v podmienkach náboženského útlaku prejavili organizovaním i tajných nočných bohoslužieb, zintenzívnením práce kňazov - vyhnancov medzi pospolitým ľudom, dávaním dôrazu na čítanie biblických textov a rozširovaním Biblie. Pozitívny náboženský ruch nastal i medzi meštianskou vrstvou. Pretože pietizmus na Slovensku sa v tomto období prejavoval vcelku otvorene, mal charakter verejne prijateľného učenia a tak ako v Nemecku, kde ho podporovala aj feudálna vrstva (napríklad pruskí panovníci), hlásili sa k nemu i niektoré šľachtické rody (Radvánsky, Hellenbach, Roth a i.). Ján Ďurovič, hodnotiac vplyv nemeckého pietizmu na náboženský život evanjelickej cirkvi na Slovensku, napísal, že *nemecké, západné pomery doniesli oživenie, povzbudenie, vzor i snahu, pričom mimovoľne, nevedomky tieto príklady viedli k túžbe znovu vybudovať rozborenú cirkevnú organizáciu slovenských evanjelikov*. (Tamže, s. 178)

Vplyv nemeckého pietizmu sa na Slovensku prejavoval predovšetkým v cirkevných organizáciách v Bratislave, Banskej Bystrici, Kremnici, Banskej Štiavnici, teda v tých mestách, v ktorých bolo početné nemecké mestské etnikum, ktoré malo styk s nemeckým kultúrnym prostredím (najmä kňazi). Kňazi slovenského pôvodu, študujúci na nemeckých univerzitách, stali sa šíriteľmi tohto nového smeru i na slovenskom vidieku. Spomenieme Jána Buriusa staršieho i jeho syna Jána, Jána Sinapsiusa, Jána Simonidesa a ďalších.

Veľa duchovných a náboženských piesní, používaných v evanjelickej cirkvi, pochádzala z prostredia nemeckého pietizmu, najmä od Jána Hermanna, Paula Gerhardta, M. G. Neumanna a Benjamina Schmolcka. Tieto pietistické piesne vošli do slovenskej tradície a evanjelického spevníka čoskoro po ich vzniku v Nemecku. Obsahuje ich už druhé vydanie evanjelického spevníka *Cithara sanctorum*, vydaného v početných vydaniach *Tranosciusom* v Liptovskom Mikuláši, prvýkrát už v roku 1636.

Až do začiatku 18. storočia vplyv pietistických myšlienok sa v evanjelickej cirkvi v Uhorsku, najmä na v cirkevných dištriktoch na území Slovenska sa prejavoval predovšetkým v náboženskom zameraní, ktoré smerovalo proti ortodoxnému chápaniu náboženskej teórie, pričom prvá etapa vplyvu bola zameraná na náboženské učenie.

2. Pietizmus na Slovensku po synode v Ružomberku

Proti pietizmu i kňazom pietistom ostro vystupoval superintendent slovenskej evanjelickej cirkvi Daniel Krman, vtedy najuznávanejšia autorita evanjelickej cirkvi na Slovensku, ktorý

pietistom nedôveroval. Pietizmus považoval za odchýlenie od kresťanskej evanjelickej vierouky. Obával sa, že ich rastúci vplyv môže duchovne i organizačne cirkev poškodiť a v ťažkých časoch bojov obrany proti útokom zo strany katolíckej cirkvi môže evanjelickú cirkev oslabiť a rozdrobiť. Vedený týmito obavami a snahou zachovať jednotu cirkvi zvolal v dňoch 3.-10. apríla 1707 do Ružomberka synodu. Synoda odmietla a zakázala v evanjelickej cirkvi používať Simonidesov katechizmus, označila ho za pietistický, pričom nebrali sa do úvahy ani pozitívne hodnotenia a dobrozdania teologických autorít v Nemecku – dekana a senátu wittenberskej univerzity. V snahe úplne zlikvidovať pietizmus v evanjelickej cirkvi na Slovensku a odstrániť jeho vplyv Daniel Krman navrhol, aby synoda pozbavila pietistických kňazov úradu. V napätej diskusii svetskí zástupcovia v synode Krmanov návrh odmietli so zdôvodnením, že učenie kňazov pietistov nie je možné hodnotiť ako podvracanie evanjelickej cirkvi, ale ide o súkromné názory na jednotlivé články cirkevného učenia. Tých kňazov, ktorí v diskusii na synode otvorene prejavovali svoje sympatie k pietizmu (Burius, Mittuch, Major a Platy), vyzval prisahať na knihu *Formula Concordiae* a žiadal od nich sľub, že zachovajú vernosť evanjelickému učeniu. Mladého kňaza Jána Hradského, ktorý neskôr, po odobratí evanjelického chrámu v Krajnom tajne vykonával evanjelizačnú činnosť po kopaniciach (za čo bol v rokoch 1749-1753 uväznený), skúšal 5 dní zo Symbolických kníh.

Ružomerská synoda bola rozhodným útokom proti pietizmu v evanjelickej cirkvi v celom Uhorsku a znamenala vážny úder pre ďalšie šírenie pietistických myšlienok, pretože po nej už slovenský pietizmus nevystupuje tak slobodne ako predtým. Aj keď sa nepodarilo myšlienky pietizmu zlikvidovať úplne, v teologickej oblasti bol zatlačený. Predstavitelia evanjelickej cirkvi touto synodou dali evanjelickým kňazom na vedomie, že pietizmus sa v cirkvi v budúcnosti stáva neželateľným smerom. Kňazi, ktorí chceli zostať verní pietizmu, museli čeliť nielen kňazskej exkomunikácii zo strany vrchnosti evanjelickej cirkvi, ale ako protestantskí kňazi museli čeliť i náboženskému útlaku a prenasledovaniu zo strany katolíckej cirkvi a svetskej moci. Aj napriek tomu pietizmus sa prejavoval v duchovnom a politickom živote na Slovensku i naďalej. Jeho prejavy sa sústreďovali do oblastí vedeckého života, zdôrazňujúc empirickú stránku vedeckého bádania, spájajúc ju s náboženskými hodnotami.

Spomedzi evanjelických kňazov - pietistov, bývalých študentov univerzity v Halle, najvýznamnejšou osobnosťou bol Matej Bel, významný slovenský učenec (narodil sa v roku 1684 v Očovej – zomrel v roku 1749 v Bratislave), pochádzajúci z Očovej, ktorému už počas jeho života dávali prívlastok *magnus decus Hungariae – veľká ozdoba Uhorska*. Matej Bel sa s myšlienkami pietizmu oboznámil počas svojich štúdií na univerzite v Halle. V univerzitnom prostredí študoval Aristotela, ktorého učenie však zavrhol. Na druhej strane

propagoval myslenie Francisa Bacona. Pietizmus na neho vplýval i po návrate na Slovensko, hoci na evanjelická cirkev najmä zásluhou Daniela Krmana v roku 1709 na synóde v Ružomberku pietizmus odsúdila a zakázala. Aj po tomto zákaze Matej Bel sa nevzdal pietizmu, ktorý v rannom osvietenom období chápal ako ideový smer v protestantizme, zdôrazňujúci citovú a morálnu stránku náboženstva, a ostal trvalým, aj keď umierneným prívržencom tohto náboženského prúdu.

Je evidentné, že Matej Bel dobre poznal racionalistickú filozofiu Reného Descarta, ku ktorej mal zväčša kritické pripomienky. Výsledkom jeho univerzitných štúdií okrem iného bolo aj to, že uznával moderné empirické vedy a ako vedec sa pridrižoval empirickej metódy. Nebol však filozofom a zanechal po sebe málo filozofických prác. Bol a ostal v podstate teológom, dualistom, ktorý bojoval proti nepriateľom kresťanského myslenia: ateizmu, materializmu a panteizmu. Proti odporcom kresťanského myslenia nebojoval teológiou, ale filozofickým myslením: postavil sa proti filozofickej etike a v otázkach mravnosti vyzdvihoval hodnoty náboženstva a Boha – v tomto smere sa u Mateja Bela prejavovala pietistická orientácia. Po návrate na Slovensko pôsobil ako prorektor evanjelického lýcea a kázateľ evanjelickej cirkvi v Banskej Bystrici, ako rektor lýcea v Bratislave a evanjelický kňaz. Je známe, že bol prívržencom Kopernikovho heliocentrického systému a jeho prvým stúpencom na Slovensku. Prednášal filozofiu, ale jeho prednášky sa nezachovali.

Podľa Mateja Bela:

1. Svet je stvorený z ničoho
2. Bol stvorený slobodne, je účinkom, ktorý pochádza zo slobodnej vôle Boha a mohol vzniknúť kedykoľvek.
3. Svet bol stvorený v čase.
4. Ak svet pochádza z Boha a bol ním stvorený, musí byť na svete dokonalá harmónia javov. Túto harmóniu Matej Bel pripúšťa len do Adamovho pádu, pretože spolu s Adamom prišiel na svet hriech, ktorý porušil harmóniu. Svet, v ktorom je hriech, nie je dokonalý. Príčinou hriechu nie je Boh, ale nesprávne používanie ľudskej slobody.
5. Svet je múdro a účelne zariadený

Matej Bel predstavoval také filozofické názory, ktoré boli v súlade s náboženským myslením. Filozofiu podriaďoval teológii. Jeho filozofické názory sa zachovali:

a/ vo filozofickom úvode, ktorý napísal ku Castellioneho knihe a davidovsko-šalamúnskej etike,

b/ v *Miscellanea scientifica* (Rôzne vedecké diela).

Ako teológ a evanjelický kňaz kritizoval antickú filozofiu Aristotela, ktorého etike pripisoval nekresťanský, teda pohanský pôvod a nesúhlasil s cnosťami pohanskej etiky. Všetky cnosti Aristotela a ostatných pohanských filozofov sú podľa neho pomýlené a preto nie je treba zachovávať filozofickú etiku. Podľa Mateja Bela, aby človek dosiahol dobro, musí sa riadiť slovom božím, ktoré je obsiahnuté v Biblii.

Jeho dielo *Hungariae antiquae et novae (Dávne a nové Uhorsko)* sa vyznačuje snahou systematicky vedecky skúmať dejiny Uhorska. Štvorzväzkové *Notitia Hungariae novae historico-geographica (Historicko-zemepisné vedomosti o novom Uhorsku)* z rokov 1735-1742 obsahovali encyklopedické vedomosti o súvekom Uhorsku.

Literatúra:

1. *Antológia z dejín českého a slovenského filozofického myšlení.* (1981). Naskladatelství Svoboda, Praha.
2. Ďurovič, Ján: Slovenský pietizmus, *Historica Slovaca*, 1945-1946, ss.165-201
3. Font, Zsuzsa (2001): *Erdélyiek Halle és radikális vonzásában.* Szeged.
4. Hamada, Milan (1995): *Zrod novodobej slovenskej kultúry.* Bratislava: SAP.
5. Jonášková, Gabriela-Balková, Irena (1996): *Vybrané kapitoly z dejín filozofického myslenia na Slovensku.* Nitra.
6. Kowalská, Eva: Sociálne a politické pozadie zápasu o pietizmus (2001), in: Zborník: *Rozpravy k slovenským dejinám, zborník príspevkov k 75. výročiu Pavla Horvátha.* Historický ústav SAV, Bratislava, s. 159-167.
7. Kowalská, Eva (2001): *Evanjelické spoločenstvo v 18. storočí.* Bratislava: Veda, SAV.
8. Kowalská, Eva: *Politický západ o toleranciu po r.1790*, in: zborník *V premenách stáročí*
9. Tibenský, Ján (1984): *Veľká ozdoba Uhorska – Dielo, život a doba Mateja Bela,* vydavateľstvo. Bratislava: Tatran.
10. *V premenách stáročí: zborník*, ed. Nižňanský, Eduard – Petruf, Pavol, Zvolen, Klenorad
11. *Vznik a vývoj prebudeneckého hnutia na Slovensku*, kol. autorov (1994): *Naše korene,* Bratislava: Nádej.
12. Veselý, Daniel (2004): *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku.* Liptovský Mikuláš: Transcius.
13. Wallmann, Johannes (2000): *A pietizmus.* Budapest: Kálvin Kiadó.

Internetové stránky:

1. <http://en.wikipedia.org/wiki/Pietism>
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Jansenis>
3. <http://mb-soft.com/belive/txc/jansenis.htm>
4. http://frenchminds.healthekids.net/course.phtml?course_id=628
5. <http://www.infoplease.com/ce6/people/A0858980.html>

Recenzoval: doc. PhDr. Ján Škodáček, CSc.